

КОМУНАЛЬНЕ ГОСПОДАРСТВО ЧЕРНІГОВА: З ІСТОРІЇ РОЗВИТКУ

Комунальна сфера, формуючи структуру складного господарчого комплексу Чернігова, має важливе значення для комфортного самопочуття населення і забезпечує нормальну роботу усіх складових міста як єдиного організму. Проблема раціональної організації та ефективного функціонування комунального господарства* посідала чільне місце у процесі господарсько-побутової діяльності чернігівського виборного управління вже в останній третині XIX століття. Саме тоді завдяки органам міського самоврядування започатковуються нові та розвиваються існуючі підгалузі комунальної сфери: централізоване водопостачання, шляхове господарство, зовнішнє освітлення, забезпечення належного санітарно-гігієнічного стану міста, озеленення його території. Визначаючи пріоритети розвитку комунальної галузі, виборні інституції враховували співвідношення трьох вагомих чинників: життєва необхідність для населення міста, доцільність з точки зору рівня соціально-економічного стану Чернігова і фінансові можливості міського бюджету.

Результативність практичної діяльності структур самоврядування в напрямку розвитку комунального сектора намагалися досліджувати краєзнавці. Передусім у розвідках В. Леуса, Н. Полетун, О. Бульбицького, В. Руденка та інших [1] увага акцентується на будівництві водогону, електрифікації Чернігова, упорядкуванні вуличного полотна тощо. Враховуючи дану інформацію та беручи за основу архівні матеріали й дореволюційні видання, ставимо за мету відтворити історію становлення комунального господарства Чернігова в системі, наголошуючи на ролі виборного управління як ініціатора багатьох проєктів.

Отож після реформи міського самоврядування (Положення від 16 червня 1870 р.) у Чернігові були сформовані виборні інституції: дума – розпорядчий орган та управа – виконавчий [2, с.92]. Фактично на перших же засіданнях народні обранці (гласні) поставили на порядок денний питання про забезпечення населення якісною питною водою. Ще з часів Стародавнього Риму вважалося, що про рівень цивілізованості суспільства можна судити за ступенем розвитку систем водопостачання.

На той час у Чернігові жителі споживали воду з двох артерій – Десни і Стрижня. Фінансово спроможне населення купувало воду з Десни. Її якісні характеристики були значно кращими, оскільки набиралася вона водовозами подалі від міста. Щоправда, восени і весною, коли ґрунтові дороги розмивалися, під'їзд до річки утруднювався, і, як згадували старожили, населення могло на кілька днів залишатися без води [3, с.5]. Малозабезпечені верстви використовували воду зі Стрижня. Досить зручно, річка проходила по місту, воду не потрібно купувати. Але існувала суттєва проблема – вода була дуже брудною, це радше мутна рідина, забарвлена у шафрановий колір [4, с.1].

Забруднення відбувалося через різні причини. Уздовж Стрижня тягнулися садиби городян, з яких нечистоти та бруд із хлівів стікали у річку. Виборне управління намагалося боротися з таким неподобством, але, як показувало життя, потрібного ефекту це не давало. Більше того, самі міські депутати були власниками прибережних садиб [5, арк.1]. Ще більшим лихом були лазні, розміщені понад Стрижем. Їхнім власникам категорично заборонялося спускати в річку відпрацьовану воду, навіть

* Поняття "комунальне господарство" децю модернізоване щодо дореволюційної міської інфраструктури, але ми вважаємо за доцільне користуватися ним, оскільки воно включало частково ті підгалузі, котрі сьогодні є складовими комунальної сфери Чернігова.

визначалися штрафи, однак це продовжувалося. Серед думців звучали заклики до радикальних кроків - закрити лазні, та для голосування такої пропозиції не набирали необхідного кворуму [6, арк.4]. У Стрижень також викидали відходи і сміття з городів, розміщених по його берегах, зокрема в районі Красного мосту. Восени у воду потрапляли перегнилі рештки овочів, весною повинь змивала те, що залишилося від зими. Заборонити городи не могли, оскільки на заваді стали фінансові міркування: землі в районі Красного мосту здавалися в оренду, їхня річна рента переважила шальку за чистоту Стрижня [7, с.31]. Жінки прали у річці, хоч і не використовували сучасних засобів побутової хімії, та якості води це шкодило.

Річкова вода не підходила для споживання ще й через те, що містила різноманітні природні домішки: пісок, глину, мул. Рівень мутності підвищувався зазвичай у період дощів восени і навесні, максимальні показники забрудненості спостерігалися під час весняних повеней. У воді, в залежності від рівня забрудненості, розвивалися планктонні організми, значна концентрація яких, як правило, призводила до "цвітіння" води. Нерідко містилися органічні речовини, зокрема гумусові, через що забарвлення набувало жовто-коричневого кольору. Наявність газів, мінеральних солей, мікроорганізмів зумовлювала різноманітні запахи й присмаки. Зрештою, небезпечним було те, що річкова вода мала високий рівень бактеріальної забрудненості, викликаної сільськогосподарськими й промисловими стоками. Можна було скористатися джерельною водою, але, зрозуміло, її могли набрати для приготування їжі чи пиття в невеликій кількості. Щоб, скажімо, забезпечувати родину джерельною водою щоденно, необхідно мати принаймні гужовий транспорт і резервуар, які були не в кожній садибі.

Зваживши всі "за" і "проти", виборне управління розпочало пошук альтернативних шляхів забезпечення населення водою. Вкрай необхідним це було і в плані покращання протипожежної справи. Для ефективної боротьби з вогняною стихією важливими ставали не стільки якісні, як кількісні характеристики води. Пожежі траплялися в Чернігові досить часто і подекуди сягали катастрофічних масштабів. Отже, для вогнеборців мало значення швидке водопостачання. Транспортування води з річок чи озер забирало чимало часу. Краще, якщо б була можливість брати воду в центрі міста, неподалік від пожежного депо. Отож 14 лютого 1872 р. на засіданні думи гласний П. Карпінський запропонував збудувати в місті водогін. Подібні об'єкти комунального господарства вже мали губернські міста. Як приклад він назвав м. Володимир, виборне управління якого, не маючи власних коштів, змогло отримати позику у розмірі 30 тис. руб. із Міністерства внутрішніх справ. Централізоване водопостачання вирішило б усі труднощі, пов'язані з якісними і кількісними показниками води. Отримуючи чисту, придатну для споживання воду, наголошував П. Карпінський, можна було б попередити значну частину кишкових інфекцій, пожежна команда не мала б клопоту зі своєчасним водопостачанням [7, с.69]. Пропозиція гласного викликала жваве обговорення, але на реалізацію її так і не зважилися. Депутати розуміли, якщо, навіть, міністерство і погодиться надати кредит, однаково необхідно мати власний стартовий капітал. На той час у бюджеті вільних коштів не передбачалося. Єдине, що вдалося зробити, це асигнувати з бюджету 300 руб. для найму сторожів, котрі б стежили, щоб водовози брали воду подаль від міста [7, с.160].

Реанімували ідею будівництва водогону майже через два роки. У січні 1874 р. депутати думи ухвалили рішення звернутися до Міністерства внутрішніх справ з проханням надання кредиту (3 тис. руб.) з тим, щоби розпочати попередні роботи. Власне, на той момент увазі гласних представили план й кошторис водогону англійські інженери і російські промисловці. У загальних рисах він задовольняв думців, тому вони звернулися за позикою в міністерство, водночас доручивши членам управи розпочати закупівлю будівельних матеріалів на гроші, асигновані з бюджету.

Наприкінці того ж року надійшла відмова міністерства в кредиті, проте це не зупинило депутатів [7, с.204, 209]. У березні в газеті "Правительственный вестник"

вони прочитали статтю про будівництво водогону у м. Калужі. Як виявилось, тамтешні органи самоврядування змогли провести централізоване водопостачання дешевшим способом, ніж у м. Володимирі. Відтак дума створила комісію у складі гласних І. Балабанова, В. Гутмана, І. Ладоги, І. Філоновича і В. Хижнякова, котрих зобов'язала розробити план-кошторис водогону і знайти інженера для його реалізації. Комісія з поставленим завданням впоралася. Вона подала на розгляд думи новий план будівництва, який мав втілити інженер Лешерн (при умові, що йому нададуть концесію на водогін). Згідно з інженерно-технічними розрахунками передбачалося збудувати насосну станцію біля Десни на 75 сажень вище впадіння в неї Стрижня. За допомогою парової машини вода набиратиметься з річки, фільтруватиметься і подаватиметься до водонапірної вежі. Звідти самопливом чавунними трубами надходитиме до міських водозабірників, зокрема, на Красній площі, біля Собору, театру, в'язниці та інших. Водовози транспортуватимуть її у віддалені частини міста, а пожежна команда набиратиме воду власним обозом. Було зроблено попередній розрахунок вартості води: якщо в місті споживатимуть за добу не менше 20 тис. відер, то відро коштуватиме 0,5 коп., за бочку, що вміщає не менше 20 відер, — по 0,25 коп. за відро, за 100 відер — 15 коп., напування тварини обходитиметься власнику в 1 коп. У вигляді гарантії виконання контракту інженер зобов'язувався внести у міську управу 5 тис. руб. застави, які після завершення будівництва поверталися. Концесія розраховувалася на 50 років, по завершенні яких водогін переходив у власність виборного управління. Це могло статися і раніше шляхом викупу. Його сума визначалася капіталізацією 10 % чистого прибутку за останні 5 років роботи водогону [7, с.220-223].

Думці погодилися з контрактом, але підписувати не поспішали. Вирішили все ще раз зважити і проконсультуватися з іншим інженером. Вибір випав на шведського фахівця Лауреля, який перебував тоді у Петербурзі. У серпні 1874 р. до нього командували депутата І. Ладогу, котрий мав пояснити суть справи і порадитися щодо контракту, пропонованого Лешерном. Лаурель в принципі позитивно оцінив план прокладання водогону, але запропонував вигідніші умови концесії у разі, якщо дума погодиться запросити його як керівника будівництва. Зокрема, пропонувалося зменшити строки концесії, обсяги викупу — лише 5% чистого прибутку за останні 5 років роботи об'єкта, ціну за воду: за відро і водопій худоби - по 0,5 коп., безкоштовно поливати вулиці та пити кухлем. І, головне, Лаурель встановив реальний термін здачі водогінної системи в експлуатацію — 2 квітня 1877 р. [7, с.244].

Такі вигідні і, на перший погляд, чіткі рамки завершення будівництва сподобалися депутатам, тому вони погодилися на підписання контракту, що й сталося у квітні 1875 р. Основні його засади такі — концесія розраховується на 50 років, хоча місто може викупити водогінну систему через 25 років, капіталізуючи 5,5 чистого прибутку за останні 5 років; плата за відро — 0,5 коп., водопій великої рогатої худоби — 1 коп., дрібної — 0,5 коп. Безкоштовно дозволятимуть поливати вулиці, пити кухлями і наповнювати бочки пожежного обозу. Органи самоврядування зобов'язувалися, що населення споживатиме не менше 15 тис. відер за добу, якщо така кількість не використовуватиметься, то з бюджету доплачуватимуть по 0,5 коп. за відро. Вказувалося також, що інженер має право протягом 6 років поставляти необхідне для водогінної системи обладнання без сплати податку [7, с.297]. Л. Глібов, який перебував тоді у місті, занотував: "До видатних подій в Чернігові, що мають інтерес для сьогодення, потрібно віднести відкриття міського банку і проект будівництва водогону... Про будівництво водогону з Десни до головних вулиць міста дума уже заключила попередні умови зі шведським інженером Лаурелем, і нам лишається побажати лише, щоб ця корисна справа не лягла як завжди у довгий ящик" [8, с.180].

Розпочалися будівельні роботи, однак уже в червні 1876 р. Лаурель звернувся з проханням продовжити термін здачі в експлуатацію водогону до 2 листопада 1877 р., мотивуючи затримкою надходження обладнання через об'єктивні причини. Виборні

структури погодилися, хоча, маючи офіційно укладений контракт, який інженер порушив, відтягуючи строк завершення роботи, змусили його внести як заставу ще 5 тис. руб. до місцевої скарбниці. Отож уже 10 тис. руб. повинні були перейти у розпорядження органів самоврядування, якщо Лаурель не завершить будівництва. Так, зрештою, і сталося. У квітні 1877 р. він черговий раз попросив продовжити термін до квітня 1878 р. [7, с.481, 554]. Аргументи з його боку наводилися переконливі. На той час тривала Російсько-турецька війна і, безумовно, вона утруднювала надходження технічного обладнання для водогону. Усталений ритм промисловості і залізничного транспорту було порушено. Та, в принципі, і міська влада, як і все місто, відчула відголоси війни (частина чернігівців брала участь у воєнних діях на Балканах, до Чернігова прибували поранені з фронтів). Отож органи самоврядування і цього разу погодилися продовжити термін завершення будівництва водогону до 2 квітня 1878 р., але 10 тис. руб. застави перейшли місту. Підрядник порушив контракт, тому мусив понести фінансові збитки. Можливо, цей факт чи то інші причини внесли напруження у відносини між самоврядними інституціями та інженером Лаурелем. Він ще продовжував керувати будівельними роботами, але, по суті, все робилося за інерцією, без бажання і занадто мляво.

Врешті-решт, думці вирішили поставити останню крапку у цьому безперспективному, на їхню думку, процесі. На засіданні думи 11 січня 1878 р. гласний П. Цвет вніс пропозицію. У розпорядженні міста були 10 тис. руб. застави Лауреля, цих коштів, вважав П. Цвет, цілком достатньо для завершення будівництва. Більше того, за його попередніми розрахунками, повинні витратити лише 9 тис. руб., а ще 1 тис. руб. залишиться на непередбачувані витрати. Виступ депутата видався переконливим, і дума ухвалила рішення сформувати комісію у складі міського архітектора, інженерів і гласних (для роботи виділили 100 руб.), котрі повинні підготувати план-кошторис. Резюме комісії виявилось невтішним – для завершення будівництва оптимальна сума – 53 тис. руб., але таких грошей місто не мало [7, с.602]. Проте депутати не злякалися труднощів. Вони відмовилися від послуг інженера Лауреля. У липні того ж 1878 р., згідно з порадою гласного М. Андріяшева, збудували біля Стрижня колодязі по Воскресенській, Стрітенській та Сіверянській вулицях, що коштувало 345 руб. (225 руб. - на колодязі і 120 руб. - на купівлю насоса для закачування води в бочки, бо під'їзна дорога дуже погана). Крім цього, управа профінансувала ремонт дороги до Десни, щоб водовози могли брати воду ще й там [7, с.647]. Попри це, ідея будівництва водогону лишалася актуальною.

Уповноважені думи звернулися до технолога Ободовського, який мав досвід роботи у Київській централізованій системі водопостачання (до речі, у Києві водогін здали в експлуатацію ще в 1872 р. [9, с.18]). Суть прохання полягала в тому, щоб Ободовський допоміг завершити розпочате Лаурелем будівництво при умові мінімальних міських витрат (коштів бракувало, а водогін вкрай необхідний). Водночас депутати спробували пролобіювати у Міністерстві внутрішніх справ позику 40 тис. руб., обіцяючи повернути її упродовж 36 років зі сплатою 6 % річних. Крім цього, з міського бюджету виділили 1 тис. руб. для проведення хімічного аналізу води з річок Десни і Стрижня, щоб, порівнявши, упевнитися у правильності вибору місця для насосної станції. Зайнявся цим відомий учений і наш земляк, професор Київського університету В. Субботін. У результаті проведених досліджень він дійшов висновку, що найпридатнішою для споживання була вода зі Стрижня. Незважаючи на наявність значної кількості мінеральних речовин, вона містила менше органічних домішок. Таку ж думку висловив і київський професор мінералогії та геології К. Феофілактів, який окремо досліджував зразки ґрунту і джерельної води з Яловщини, витоку Стрижня. У верхів'ї річки вода проходила через товсті шари глини і піску, фільтруючись природним способом. Потреби купувати дорогі очисні пристрої не було, що цілком влаштувало органи самоврядування [10, с.44].

На основі цих висновків дума звернулася до губернатора А. Шостака з проханням

посприяти в отриманні кредиту з Міністерства внутрішніх справ (на її попереднє звернення відповіді не надійшло). Він погодився, і спільними зусиллями вдалося таки взяти позику розміром 25 тис. руб. замість проханих 40 тис. руб. На ці гроші дума купила землю в районі Яловщини і замовила в технолога Ободовського новий проект водогінної системи. Він відрізнявся від плану інженера Лауреля. Зокрема, забір води вирішили брати не з Десни, а зі звуженої частини Стрижня в районі Яловщини, вона надходить до насосної станції, а звідти паровою машиною нагнітатиметься у розміщений на підвищенні резервуар. Із нього по гончарних трубах, які, до речі, замовили у городнянських майстрів-ремісників, потраплятиме до водозабірників, розташованих біля Єпархіального жіночого училища, на Базарній площі, Борисоглібській, Святославській і Воздвиженській вулицях. Ободовський також запропонував збудувати водонапірну вежу, щоб вода могла доходити до підвищених частин Чернігова, але через брак фінансів дума відмовилася. Погодилися на спрощений варіант водогінної мережі, який, за оцінкою Ободовського, коштуватиме 71 тис. руб. (для порівняння, вартість водонапірної вежі, додаткових водозабірників і дренажу — 118.912 руб.) [11, с.6].

Узгодили термін будівельних робіт — 5 березня 1880 р. — 5 липня 1881 р. До 1 жовтня 1880 р. повинні були відкрити перші три водозабірники: на Красній площі, бульварі і біля Єпархіального жіночого училища. Цікаво, що цього разу, укладаючи угоду з Ободовським, дума вирішила перестрахуватися. Сторони погодилися на таке: місто заплатить Ободовському за роботу 3500 руб., але не відразу. Перша сума сягатиме 300 руб., її технолог отримає 5 березня 1880 р., а потім кожного місяця по 150 руб., решта — до 5 липня 1881 р. При умові виявлення в роботі водогону недоліків, контракт розривається, хоча гроші, отримані Ободовським до того моменту, не повертаються. Об'єкт прийматиме комісія у складі трьох технологів-спеціалістів (один з них Ободовський). У разі забракування технолог за власний кошт повинен усе виправити, інакше, якщо цього не зробить добровільно, змусять у судовому порядку. У такому варіанті підписали контракт [7, с.836].

Будівельні роботи розпочалися вчасно, проходили без затримок, оскільки коштів вистачало. Дума, окрім кредиту з міністерства, змогла взяти ще 40 тис. руб. позики у Державному банку (серпень 1880 р.). Умови досить жорсткі, враховуючи можливості міста, але будівництво вимагало капіталовкладень (банк дав гроші на 4 роки під 6 % річних). Фінансовий ризик позики виправдав себе. Як і планувалося, у жовтні 1880 р. відкрилися три водозабірники. З нагоди такої події управа дозволила всім мешканцям Чернігова брати воду безкоштовно. Звісно, спрацював принцип "задарма й оцет солодкий". Населення споживало щоденно по 15 тис. відер. Коли ж кілька днів по тому управа встановила плату, то забір води скоротився втричі. Це змусило органи самоврядування шукати спосіб зацікавлення населення купувати воду, оскільки приборки повинні хоча б частково покривати витрачені кошти на будівництво, тим паче, що воно ще не скінчилося.

Технолог Ободовський запропонував поширювати серед городян спеціальні марки на придбання певної кількості води, водопій худоби, інші потреби. Їхня ціна була меншою реальної вартості води на 50 %, за умови оптової купівлі марок на 3 руб. сума оплати зменшувалася на 5 %, на місяць — на 10 %. З цими марками жителі йшли до водозабірників, де працювали найняті управою наглядачі, набирали необхідну кількість води, а марку віддавали як плату. Наглядач погашав марку, кидаючи її у спеціальний ящик. Потім у кінці кожного місяця перевірялися кількість марок і проданий об'єм води. Така схема спрацювала, пожвавивши торгівлю. Ті, хто не купував марок, розраховувалися за воду готівкою. Щоденно наглядач звітувався про отримані гроші і здавав їх в управу [7, с.902].

Із настанням холодів темпи будівельних робіт водогінної системи уповільнилися. Зумовлювалося це тим, що, по-перше, від різкої зміни температури полопалися гончарні труби, по-друге, автор проекту будівництва не врахував особливостей ґрунтів під насосною станцією, вона почала осідати. Місце, на якому розташовувалася станція, виявилось грузьким. Думці вирішили порадитися зі сторонніми

спеціалістами, сподіваючись отримати кваліфіковану консультацію і якнайшвидше виправити допущені прорахунки. За фахівця запросили московського інженера М. Зіміна, допомога якого обійшлася бюджету в 300 руб. [7, с.1187]. Він, проаналізувавши стан справи, вніс такі корективи. У Яловщині збудували дві артезіанські свердловини. Зазначимо, що вода з них мала гарні якісні характеристики. Через залягання у глибоких водоносних шарах, розташованих між водостійкими породами, в неї були високі показники за мутністю і кольором. Проходячи крізь ґрунтові породи, вона фільтрувалася природним способом, у результаті чого не потребувала додаткового очищення через технічні фільтри, які коштували недешево. Артезіанська вода, окрім перерахованих позитивів, характеризувалася постійним хімічним складом, дебітом і температурою. Єдиним її недоліком була висока концентрація розчинних солей.

Будівельний процес передбачав буріння вертикальних свердловин, на дно яких установлювалися труби. Робилося це таким чином, щоб нижня частина труби – фільтр – повністю розмістився у водоносному шарі, звідки потім черпатиметься вода. Верхній корпус труби складався з коротких труб, з'єднаних муфтою, і насосної колонки, в якій, власне, був насос. За допомогою спеціальної ручки він приводився в дію. Потужністю насоса і діаметром труб визначалася продуктивність артезіанської свердловини. Зазвичай за одну годину на поверхню піднімалося до 100 відер води (найпотужнішою серед артезіанських свердловин була абіссінська система, за допомогою якої могли отримувати до 6 тис. відер води за добу; подібне устаткування було лише в Стародубі [12, арк.77]).

Вода з артезіанських свердловин у Яловщині, згідно з планом М. Зіміна, надходила по металевих трубах (замінили полопані гончарні) до міських водозабірників. Використовуючи встановлену біля свердловини водокачку, збільшили обсяги водозабору: в середньому за годину можна було брати зі свердловини по 2500 відер. Усе це вдалося реалізувати після отримання чергового кредиту з Міністерства внутрішніх справ (15 тис. руб.), роботи тривали до 1892 р. Обладнання використовували досить якісне, замовлене за кордоном.

Паралельно з прокладанням центрального водогону проводилися роботи по підведенню води до приватних будинків. Ставши абонентами, домовласники зобов'язувалися сплачувати за спожиту воду (управа встановила певну норму) по 3,5 руб. Якщо власник порушував визначену квоту і збільшував забір води, до нього застосовувалися штрафні санкції. За перші два порушення стягували по 15 руб. штрафу, а після третього разу – управа відключала воду. З часом усе очевиднішими ставали переваги підведення води до будинків. Хоча це і позначалося на сімейному бюджеті, маємо на увазі підключення до централізованої системи водопостачання, але кількості приватних абонентів збільшувалася. Якщо, скажімо, у 1887 р. їх було всього 9 чол., то в 1892 р. - вже 27 [4, с.6].

Однак слід вказати, що не всі городяни належним чином оцінили появу в місті водогону. У кращому випадку перевага віддавалася найпростішому типу водозабірної споруди - шахтному колодязю. Традиційно будівельним матеріалом для нього слугували стесані з одного боку дерев'яні колоди діаметром від 14 до 18 см. Вони укладалися у формі квадрата розміром від 1 x 1 до 1,4 x 1,4 м, формуючи наземну частину, шахту, водоприймальну і водозабірну частини. На дно останньої клався шар піску і гравію, так званий "донний фільтр", основним завданням якого було очищення підземної води. Правда, результативність такої очистки була невисокою. Шахтні колодязі будували, як правило, неподалік від річок (щоб близько підходили підземні води), тому колодязна вода мала практично однакові властивості з річковою – помітна мутність, жорсткість, подекуди аміачний присмак. З метою ізоляції колодязної води від забруднення наземними стоками стінки колодязя укріплювалися. Надземна частина заввишки від 0,7 до 1 м накривалася кришкою або облаштовувалася навісом. Будівельним матеріалом слугувала деревина, але з часом вона руйнувалася, розкладалася, виділяючи у воду шкідливі речовини [13, с.103].

У гіршому випадку більшість населення Чернігова, звісно, через брак коштів,

продовжувала користуватися водою з річок та озер. Це змушувало органи самоврядування віднаходити додаткові ресурси для обмеження забруднення водоймищ, видавати спеціальні розпорядження. Зокрема, за коштом бюджету наймалися сторожі, котрі забороняли привозити до Стрижня сміття, але охопити пильним контролем усю течію вздовж річки неможливо. Ще в лютому 1881 р. видали обов'язкове розпорядження про заборону водовозам брати воду із Стрижня і вивозити на його береги сміття. На порушників чекала відповідальність, яка могли бути визначена мировим суддею згідно зі ст. 29 Статуту про покарання мировими суддями. Невдовзі такі ж постанови видали і щодо озера Млиновище, водою якого користувалися переважно жителі Лісковиці (серпень, 1881 р.). Для звалища сміття їм відвели землю на вигоні, неподалік Іллінської церкви [14, с.2,3]. Проте, як часто трапляється, накази і розпорядження видаються, щоб залишатися на папері.

Заради справедливості варто вказати, що й самі депутати були забруднювачами водоймищ. Наведемо лише один архівний приклад. У березні 1882 р. санітарна комісія, очолювана лікарем П. Щитковим, оглянула садибу купця П. Цвета, гласного Чернігівської думи. Як виявилось, у нього були чотири хліви (три - для великої рогатої худоби і один - для свиней), що розташовувалися на березі Стрижня. Цілком зрозуміло, що всі нечистоти спускали прямісінько у річку. Факт порушення був очевидним, тому комісія склала відповідний акт із тим, щоби передати його мировому судді і зобов'язати власника перекрити стоки у річку та привести хліви у належний стан. Купець з таким висновком не погодився, подав скаргу на ім'я губернатора і, користуючись принципом "найкращий захист - це напад", звинуватив членів комісії у прискіпливості та необ'єктивності. Справа затяглася. У травні того ж року сформували іншу комісію у складі лікаря Н. Де-Морена, пристава Г. Верексі, двох свідків: козака Д. Ляшенка і відставного солдата Ф. Мечерліса. Вони, по суті, підтвердили висновки першої комісії, але це не зупинило П. Цвета. Він домігся від губернатора, щоб ще одну перевірку зробив інший пристав (Г. Верексі, вважав П. Цвет, ставився до нього упереджено) і взяв воду для хімічного аналізу. Губернатор дав "добро". У присутності П. Цвета здійснили забір води, передавши її для дослідження хімічного складу фармацевту Шлегелю. Останній виявив, що у зразках води відсутні небезпечні речовини, вона придатна для вживання, єдиний недолік - містила вапно.

Незважаючи на такий висновок, П. Цвета все-таки змусили перекрити стоки з хлівів й надалі підтримувати в них чистоту. Жодних штрафних санкцій не наклали, тільки за хімічний аналіз води довелося заплатити 10 руб. фармацевту [5]. Наведений приклад, на жаль, непоодиноким, але він показовий у тому плані, що міська влада не мала усталеного механізму покарань за забруднення навколишнього середовища. У тих умовах досить складно довести шляхом хімічного аналізу наявність небезпечних речовин для людського організму із сільськогосподарських відходів. Органи самоврядування примусової влади не мали, все робилося через поліцію, мирових суддів і, врешті-решт, просто перетворювалося на затягування справи.

На жаль, і в ті часи, і на даному етапі (минуло понад 100 років, але Стрижень у центрі міста та його узбережжя використовуються як смітник) розвитку інформаційного суспільства людина не спрямовувала свій розумовий потенціал на охорону природного середовища. Навпаки, у свідомості формується принцип споживацького і варварського використання дарів природи. В небуття відійшла гарна слов'янська традиція, коли наші предки охороняли річки й озера, забруднювати їх вважалося тяжким гріхом, за який неодмінно чекає покарання. Нерозуміння природних явищ, а отже, страх перед ними і поклоніння замінилися всюдозволеністю, бо все вивчили, все знаємо, вважаємо себе господарями природи. Хоча, як показують сучасні техногенні катастрофи, це далеко від істини.

Повертаючись в ХІХ століття, вкажемо, що будівництво водогону почали критикувати навіть на сторінках місцевої преси. У "Черниговских губернских ведомостях" з'явилася стаття, автор якої наголошував на недоцільності будівництва

даного об'єкта. На його переконання, значно раціональніше бурити артезіанські свердловини, ніж споруджувати водогін. Така позиція пояснювалася тим, що грандіозне для тогочасного Чернігова будівництво виснажувало міський бюджет. Станом на 1 січня 1892 р. загальна сума витрат становила 135579 руб., з яких 55579 руб. - надав міський банк і городяни, а 80 тис. руб. - кредити Міністерства внутрішніх справ та Державного банку, які потрібно повертати, сплачуючи водночас річні відсотки [4, с.6]. Робити це не так й просто, оскільки існували інші статті видатків, інші проблеми господарсько-побутового характеру, які також вимагали вирішення і капіталовкладень. Почали зростати борги міста. Для їх покриття дума вдалася до позики у населення, виготовивши й поширивши облігації на суму 200 тис. руб. Перспектива повернення її у найближчий час не проглядалася. Отже, підстави для невдоволення громадськості були, але органи самоврядування продовжували будівництво. Фінансові труднощі – тимчасові, вважали депутати, а централізована водогінна система принесе користь упродовж десятиріч.

Отож міський голова М. Фрідман підписав контракт з інженером фон Вангелем про буріння ще п'яти артезіанських свердловин, асигнувавши з міського бюджету 8 тис. руб. У 1893 р. розпочали підготовчі роботи для будівництва водонапірної вежі, щоб полегшити подачу води у підвищені місцевості Чернігова. До речі, таку ідею запропонував колишній міський голова В. Хижняков. Він вважав, що для втілення задумки варто скористатися грошима земства і товариства взаємного страхування від вогню, котрі зацікавлені у водопостачанні підпорядкованих їм установ. Особливих затрат не передбачалося, оскільки для спорудження вежі можна скористатися старим фундаментом водогінного резервуару біля театру. Коли ж звернулися за дозволом використати гроші земства і товариства взаємного страхування, Міністерство внутрішніх справ заборонило здійснювати таку обладку. Натомість пообіцяло виділити зі спеціального міністерського фонду 28 тис. руб. Саме на них протягом 1897-98 рр. і збудували водонапірну вежу [15, с.23]. Розмістили її на пожежному дворі (теперішня територія облпрофради; в Театральному сквері постав підземний комплекс споруд, з'єднаний з насосною станцією [16, с.4]). Керівником проекту був С. Козелло-Поклевський, хоча власне план об'єкта розробила фірма інженера М. Зіміна "Нептун" (вона займалася проектуванням і будівництвом водогонів у різних містах Росії, виступала дистриб'ютором американських фільтрів "Дуель"), а будівельні роботи виконувалися підрядним способом підприємцями Гінсбургом та Біховським за 16800 руб. [4, с.7, 8, 9].

У 1898 р. отримали ще один транш кредиту у сумі 30300 руб. (знов міністерська позика), які витратили на будівництво нового приміщення водогінної станції, де встановили додатковий резервуар для води, буріння двох артезіанських свердловин, прокладання водогінних магістралей по Воздвиженській, Сіверянській і П'ятницькій вулицях, що дало змогу підключити до централізованого водопостачання садиби 99 абонентів. З 1892 по 1900 рр. будівельні витрати становили 66300 руб., з яких 58300 руб. (88 %) - позики Міністерства внутрішніх справ [4, с.11].

До кінця XIX століття воду підвели до 126 будинків, було відкрито 8 водозабірників, 30 пожежних кранів. Протяжність водогінної мережі сягала 8 верст [17, с.41]. Проходила вона по Гончій, Богуславській, Воздвиженській, Сіверянській, Вознесенській, Шосейній, Бульварній, П'ятницькій, Ольжинській і Підмонастирській вулицях [10, с.45]. Через тринадцять років, згідно з інформацією з праці Ф. Данілова „Водопроводы русских городов”, до централізованого водопостачання підключилися 485 домовласників (24 % від загалу будинків Чернігова), було відкрито 65 пожежних кранів, 12 водозабірників. Наповнювався водогін із 13 артезіанських свердловин, протяжність водогінної мережі сягнула 246.322 сажень [18, с.252]. За статистичними даними О. Бульбицького, у тому ж таки 1913 р. воду з артезіанських свердловин отримували 532 будинки, у місті нараховувалося 17 водозабірних колонок. Для порівняння, станом на листопад 2000 р., у Чернігові було 97 артезіанських свердловин і 838 водозабірників, вулична магістраль водогону сягала 320 км. [16, с.4].

Якщо підрахувати загальну суму капіталовкладень у водогінну мережу Чернігова, то вона досить солідна – 201879 руб., причому 49 % - міністерський

кредит (98300 руб.), 18 % (37187 руб.) - мобілізовано громадським банком Чернігова і 33 % (66392 руб.) - кошти міського бюджету. Кошторис будови, безумовно, чималий, але вона того варта. У 1899 р. прибутки від експлуатації водогінної системи становили 12500 руб., вирахувавши 9200 руб., що поглиналися потребами експлуатації, місто отримало 3300 руб. чистого доходу та 1789 руб. від водовізного обозу (візники розвозили воду від водозабірників у віддалені частини міста) [4, с.12]. Але, мабуть, вимір доцільності водогону не стільки у фінансовій площині, як у тому, яке його значення для господарсько-побутової сфери життєдіяльності Чернігова в цілому і населення зокрема.

Таким чином, в останній третині ХІХ століття завдяки ініціативі і наполегливості представників виборного управління у Чернігові збудували водогін – один із найнеобхідніших компонентів комунального господарства. Подальша історія розвитку останнього стане об'єктом наступної студії.

Далі буде.

Джерела та література:

1. Леус В. Чернігів. Погляд через століття. – К., 1990. – 164 с.; Полетун Н. Эту лампочку зажег не Ильич // Черниговский полдень. – 1995. – 17 августа; Руденок В. Водонапорная башня // Вал. – 2000. – 20 апреля; Бульбицький О. Чернігівський водогін // Чернігівський вісник. – 2000. – 4 листопада; Руденок В. Наш Губернський хутор (Чернигов в ХІХ столетии). – Чернигов, 2002. – 47 с.; Він же. Чернигов: из века в век. – Чернигов, 2004. – 47 с.; Він же. Про те, як міська дума вилазила з непролазної грязюки чернігівських вулиць // Чернігівські відомості. – 2006. – 11 жовтня; Він же. „Да буде світло! – вирішила міська Дума // Там само. – 18 жовтня та інші.
2. Шара Л. Соціальний склад виборців і гласних Чернігівської думи в руслі реформування законодавства про міське самоврядування (остання третина ХІХ ст.) // Сіверянський літопис. – 2007. - №4. – С.90-98.
3. Пухтинский В. Дней минувших были и анекдоты. Воспоминание черниговского старожила // Черниговский полдень. – 1997. – 23 октября.
4. Верзилов А. Краткий очерк истории черниговского городского водопровода. – Чернигов, 1899. – 13 с.
5. Державний архів Чернігівської області (далі ДАЧО). – Ф.127. – Оп.18 в. – Спр.73. – 25 арк.
6. Там само. – Ф146. – Оп.1. – Спр.1. – 98 арк.
7. Свод постановлений Черниговской городской думы от 1871 – 1883 гг. – Чернигов, 1883. – 1270 с.
8. Сиваченко М., Деко О. Леонід Глібов. Дослідження і матеріали. – К., 1969. – 286 с.
9. Петімко П., Царік М., Кобзар В., Кириченко О. Водопостачання Києва. 1872 – 1997 рр. – К., 1997. – 358 с.
10. Леус В. Чернігів. Погляд через століття. – К., 1990. – 164 с.
11. Він же. Жива вода. – Чернігів, 2004. – 40 с.
12. ДАЧО. – Ф.127. – Оп.31 в. – Спр.82. – 108 арк.
13. Абрамов С., Алексеев В. Забор воды из подземного источника. – М., 1980. – 238 с.
14. Сборник обязательных для жителей г. Чернигова постановлений, изданных Черниговскою городскою Думою с 1876 – 1896 гг. – Чернигов, 1894. – 32 с.
15. Руденок В. Наш Губернський хутор (Чернигов в ХІХ столетии). – Чернигов, 2002. – 47 с.
16. Бульбицький О. Чернігівський водогін // Чернігівський вісник. – 2000. – 4 листопада.
17. Пуришкевич В. Национальное бедствие России. – СПб., 1909. – 263 с.
18. Данилов Ф. Водопроводы русских городов. – М., 1913. – 274 с.

З ІСТОРІЇ ЧЕРНІГІВСЬКОГО СІРТСЬКОГО БУДИНКУ

Благодійність – прояв доброзичливості до ближнього шляхом надання матеріальної або моральної підтримки – була притаманна з давніх часів українському народові. Традиція благодійності сьогодні актуальна як у науковому плані, так і в практичному застосуванні.

Теоретичне осмислення проблеми добродійності в Російській імперії тривало з кінця ХІХ ст. Взагалі до 1917 року бібліографія з цієї проблеми налічувала десятки тисяч найменувань спеціальних книг, брошур, статей та нотаток у періодичних виданнях. У них висвітлювалися як загальні риси благодійності, так і окремі її види та напрями¹. Але, незважаючи на велику загальну кількість праць, окремі аспекти історії Чернігівського сирітського будинку були розглянуті лише П.М. Добровольським².